

Agrarne stranke i nacionalno pitanje u međuratnoj Europi¹

Preveo Bruno Šagi

Agrarne stranke odigrale su ključnu ulogu u mnogim europskim državama tijekom međuratnog perioda, posebno u Skandinaviji, Srednjoj i Istočnoj Europi. Iako prilično heterogene u gotovo svakom pogledu, imale su dovoljno zajedničkog da osnuju Zelenu internacionalu ili Međunarodni agrarni biro (MAB) (1921.–1938.) sa sjedištem u Pragu.

Iako su njihovim ideološkim temeljima nedostajale dubina i koherentnost kakvu su imale druge političke obitelji, primjerice liberali ili socijalisti, okolnosti su agrarne stranke natjerale da razrade duge diskurse o nacionalizmu i izgradnji nacije. Zapisi vođa i mislilaca poput Milana Hodže, Antonína Švehle ili Alexandra Stamboliskog, kao i Bulletin MAB-a, pružaju dovoljno materijala za raspravu o njihovim pogledima na takva pitanja. Ove rasprave nisu bile samo teoretske jer su se agrarne stranke neprestano suočavale s nacionalnim pitanjem, bilo kao manjinske stranke unutar multietničkih zemalja (primjerice HSS u Hrvatskoj), bilo kao „mainstream“ stranke sklone redefiniranju nacionalnog identiteta u svojim državama u skladu s njihovim (ruralnim) vrijednostima (primjerice Bugarska agrarna unija ili Parti Agraire et Paysan Français). Još jedan izvor proturječja bila je njihova vizija seljaka kao najčišćeg izraza nacionalnog identiteta, zbog čega ih je često bilo teško razlikovati od striktno nacionalističkih stranaka, zajedno s njihovom podrškom regionalnim federacijama koje teže europskoj konfederaciji.

Ključne riječi: nacionalizam, agrarne stranke, ruralizam, pacifizam, agrarne reforme

1 Cabo Villaverde, M., (2022) „Farming The Nation: Agrarian Parties and the National Question in Interwar Europe“, *Studies on National Movements* 8(1), 26. doi: <https://doi.org/10.21825/snm.85272>

Agrarne stranke: Kratak uvod

Povijesna se važnost agrarnih stranaka često podcjenjuje ili čak potpuno zanemaruje u velikim narativima europske povijesti dvadesetog stoljeća. Međutim, one su bile prisutne u većini europskih zemalja, s iznimkama kao što su Ujedinjeno Kraljevstvo i Portugal, iako su njihove karakteristike i utjecaj uvelike varirali. Prve stranke koje su pripadale ovoj političkoj obitelji nastale su u vrijeme agrarne krize na prijelazu stoljeća koja je dovela i do pojave agrarnog zadrugarstva diljem Europe. Čak i prije 1900., stvoren je niz stranaka kao što su danska *Venstre* (1888.), Bugarska agrarna unija (1889.), *Bayerischer Bauernbund* (Bavarska seljačka liga, 1893.), *Polskie Stronnictwo Ludowe* (Poljska narodna stranka, 1895.) u austrijskoj Galiciji ili *Česká strana agrární* (Češka agrarna stranka, 1899.) u Bohemiji-Moravskoj. Druge će uslijediti u godinama prije Velikog rata, ali nijedna od njih prije 1914. nije formirala vladu, osim one danske.

Međuratne su godine bez sumnje bile njihovo zlatno doba. Agrarne stranke bile su prisutne u vladama svih nordijskih zemalja, triju baltičkih država, Poljske, Mađarske, Čehoslovačke, Austrije, Rumunjske, Bugarske, Jugoslavije i Helvetske Republike, čemu se može dodati povremeno uključivanje regionalnih agrarnih stranaka u koalicijske vlade u Weimarskoj Republici.² Umnožavanje desničarskih autoritarnih režima, a potom i komunističkih diktatura u sovjetskoj sferi utjecaja označili su kraj ovog zlatnog doba iako su agrarne stranke još uvijek postojale s marginalnom političkom težinom u nekoliko zemalja.

Agrarne stranke bile su heterogena obitelj prema svim standardima. S izbornog gledišta, one su bile u rasponu od onih koje su bile sposobne formirati jednostranačke vlade, kao što je bio slučaj u Bugarskoj i Rumunjskoj, do malih formacija poput onih u Belgiji i Nizozemskoj koje su se morale boriti za dobivanje zastupnika u parlamentu. Većina ih je obuhvaćala 10–15% izbornog tijela što im je omogućilo da formiraju koalicijske vlade na mjestima kao što

2 Pojam „zlatno doba“ preuzet je iz A. Toshkov, *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe. The Golden Age of the Peasantry* (London, 2019). Za recentne radove o ovoj temi, R. Bideleux, „The Peasantries and Peasant Parties of Interwar East Central Europe“, u: S.P. Ramet (ur.), *Interwar East Central Europe, 1918-1941. The Failure of Democracy-building. The Fate of Minorities* (London, 2020), 281-331 i M. Cabo, „Agrarian parties in Europe prior to 1945 and Beyond“, u: L. Van Molle, L. Brassart, C. Marache & J. Pan-Montojo (ur.), *Making Politics in the European Countryside, from the 1780s to the 1930s* (Turnhout, 2021). Klasična studija je H. Gollwitzer, (ur.), *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1977).

su Skandinavija i Čehoslovačka. S obzirom na njihovu poziciju na ideološkom spektru, Bugarska agrarna unija bila je na krajnjoj ljevici, ali je većina zapadno-europskih stranaka naginjala na drugu stranu, poput *Partido Agrario Español* (1934.–1936.) čiji je *raison d'être* bilo suprotstavljanje poljoprivrednim reformama Druge Republike, ili *Parti Agraire et Paysan Français* (PAPF, 1927.–1939.) sa svojim dvosmislenim kritikama parlamentarizma u Trećoj Republici. Općenito govoreći, podrška agrarnim strankama bila je manje sigurna i njihov je položaj na ideološkom spektru bio desniji što se išlo dalje na zapad, što je imalo utjecaja na njihov tretman u rukama povjesničara budući da su opsežne preglede europske povijesti imali tendenciju pisati anglofoni autori.

Unatoč svemu, ove su stranke imale dovoljno zajedničkih karakteristika da bi ih se moglo prepoznati kao jedinstvenu političku obitelj. Ove karakteristike uključuju: obranu agrarnog sektora, posebno malih posjednika; veze s agrarnim organizacijama; identifikaciju s parlamentarizmom; vanjsku politiku obilježenu pacifizmom; antikomunizam, itd. Također, relevantne su bile međusobne veze koje su stvorile, kao što je Čehoslovačka agrarna stranka pružala utočišta bugarskim i poljskim agrarnim izbjeglicama u vrijeme represije ili cirkulacija i prijevod knjiga i časopisa. Osobne su veze također odigrale ulogu, kao što se može vidjeti u prisustvima pojedinaca iz različitih zemalja kao sudionika na kongresima drugih stranaka ili turneji Bugarina Alexandra Stamboliskog po nekoliko glavnih gradova nakon potpisivanja Ugovora u Neuillyju u Parizu, tijekom koje je dobio dobrodošlicu kao zvijezda.³ Kulminacija ovih veza bila je postojanje Međunarodnog agrarnog biroa (MAB), koordinacijskog tijela poznatog kao *Zelena internacionala*, između 1921. i 1938., sa svojim sjedištem u Pragu, čije su članice u jednom ili drugom trenutku bile 21 stranka s cijelog kontinenta.⁴ Kao preduvjet za prijem u MAB stranka se morala pridržavati programa od šesnaest točaka, izrađenog 1929., koji je uključivao pacifizam, parlamentarizam, zadugarstvo, itd. Uzevši sve ovo u obzir, čini se razumnim analizirati agrarne stranke kao transnacionalni fenomen.

3 R. Daskalov & D. Mishkova, *Entangled Histories of the Balkans. Volume Two: Transfers of Political Ideologies and Institutions* (Leiden, 2014), 350.–352.

4 Glavni izostanci bile su mađarska i nordijske stranke (osim one finske). U početku je projekt imao jasnu panslavensku komponentu koja se s vremenom razvodnila. Za radove o Zelenoj internacionali, H. Haushofer, „Die internationale Organisation der Bauernparteien“, u: H. Gollwitzer (ur.), *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, (Stuttgart, 1977), 668–690; E. Kubů & J. Šouša, „Sen o slovanské agrární spolupráci. (Antonín Švehla - ideový a organizační tvůrce Mezinárodního agrárního bureau)“, u: *Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami* (Uherské Hradiště, 2008), 35.–41.

Povijesna uloga agrarnih stranaka dosegla je vrhunac baš kada je nacionalno pitanje stavljeno u središte pažnje raspadom multietničkih carstava nakon Prvog svjetskog rata, povlačenjem novih granica putem mirovnih ugovora koji su, u teoriji, poštivali različite nacionalnosti te službenim priznanjem postojanja (i prava) nacionalnih manjina od strane Lige naroda. Stoga je relevantno razmotriti stajališta koja su zauzele agrarne stranke u suočavanju s nacionalnim pitanjem, čije je ponavljanje teško opteretilo međuratnu Europu. Cilj ovog članka ponuditi je sažetak dostupnog znanja sekundarnom literaturom i primarnim izvorima, kao i neke hipoteze za daljnja istraživanja ove teme.

Neki uvjetujući čimbenici

Za razliku od drugih političkih obitelji, u slučaju agrarizma ne postoji značajan teorijski korpus koji bi mogao poslužiti kao okvir za razvijeni sustav ideja i smjernica za upravljanje beskrajnom složenošću ljudskih djelatnosti. Ne postoji ništa što bi se opsegom ili kvalitetom moglo približiti Marxovim radovima kod socijalističkih stranaka ili zapisima Johna Lockeja i Adama Smitha kod liberalnih stranaka. Stavovi agrarnih stranaka o nacionalnom pitanju moraju se zaključiti iz njihovih postupaka i iz izvora kao što su *Bulletini* koje su izdavali Zelena internacionala iz Praga i njezina nasljednica, Međunarodna seljačka unija (koju su osnovali 1947. u SAD-u), članci tiskani u stranačkim novinama te knjige i memoari koje su napisali brojni agrarni vođe i teoretičari. Važniji među potonjima zapisi su Bugara Alexandra Stamboliskog i Giorgija M. Dimitrova, Čeha Antonína Švehle i Slovaka Milana Hodže. Dimitrov je 1948. bez ustručavanja istaknuo da:

„[...] agrarizam još ne posjeduje sistematičnu doktrinu temeljnih principa ili koherentnu filozofsku strukturu vrijednosti... praktična je prije nego teorijska ideologija; njegova se doktrina razvija postupno na temelju praktičnog iskustva.“⁵

Tome se mora dodati i razina antiintelektualizma koja nije pomogla u privlačenju teoretičara koji bi mogli biti sposobni artikulirati pravu doktrinu u svojoj njezinoj kompleksnosti. Učitelji, lokalni intelektualci, poljoprivredni inženjeri, veterinari, itd., mogli su se naći u miljeu agrarnih stranaka, često na položajima autoriteta unutar organizacije. Drugim riječima, to su bili ljudi koji su prošli neki oblik obuke, ali čije je znanje imalo neposrednu praktičnu primjenu. Rijetko su

5 G.M. Dimitrov, „Agrarianism“, u: F. Gross (ur.), *European Ideologies, a Survey of 20th Century Political Ideas* (New York, 1948), 396.

to bili intelektualci koji su se kretali u područjima ideja i apstrakcije. Jedna je iznimka bio rumunjski funkcionalist i politolog David Mitrany (1888.–1975.), simpatizer Rumunjske komunističke partije i autor opovrgavanja marksizma iz agrarne perspektive.⁶ U svakom slučaju, kao što je već spomenuto, produkcija agrarnih stranaka u polju teorije kao i njihovo djelovanje u praktičnom smislu omogućuju nam da rekonstruiramo njihove interakcije s nacionalnim pitanjem. One su bile uvjetovane nizom faktora koji su navedeni u nastavku.

Prvo, nacionalno pitanje u početku nije činilo središnji dio svjetonazora stranaka koji je, da upotrijebimo terminologiju Lipseta i Rokkana, nastao rascjepom između grada i sela.⁷ Kada se u obzir uzmu uvjeti prilikom kojih su nastale pojedine agrarne stranke, očito je da su nacionalni problemi bili sekundarni ili posve zanemarivi u trenutku osnivanja tih stranaka. Neke, kao Češka agrarna stranka, odvojile su se od prijašnjih liberalnih grupa, dok su druge, poput švedske i bugarske, bile autonomne tvorevine, ali je zastupanje interesa agrarnog sektora bio prioritet. To ih nije spriječilo u davanju odgovora na nacionalna pitanja, bilo zato što su djelovale u kontekstu multietničkih zemalja (vidi Hrvate i Čehe u Habsburškom Carstvu) ili zato što su spomenuta pitanja bila usko povezana s agrarnim brigama. To se dogodilo u slučaju agrarnih reformi kojima su stranke željele proširiti obiteljsko vlasništvo na male posjede. Na mjestima gdje je vlasništvo nad zemljom odijeljeno etničkim linijama, spajanje agrarnog i nacionalnog pitanja bilo je neizbježno, primjerice gdje god je većina velikih zemljoposjednika bila u drugoj skupini od one seljaštva (Nijemci u baltičkim državama i Bohemiji-Moravskoj, Mađari u Transilvaniji, Poljaci u većinski rutenskim dijelovima austrijske Galicije, itd.).

Sljedeći faktor koji je potrebno uzeti u obzir su odnosi između agrarnih i nacionalističkih stranaka koji nisu uvijek bili laki.⁸ Ovo može biti iznenađujuće s obzirom na to da su se te grupe podudarale u veličanju ruralnog svijeta i seljaštva, koje je za nacionaliste bilo najčišća ekspresija identiteta nacije i najsnažniji čuvar njezinih tradicija. Uvodnik prvog broja *Bulletina Zelene internacionale* tvrdio je da je poljoprivreda baza civilizacije i da je zato vječna, dok se svaka

6 D. Mitrany, *Marx against the Peasant: A Study in Social Dogmatism* (Chapel Hill, 1951.).

7 S.M. Lipset & S. Rokkan (ur.), *Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives* (New York, 1967). Drugi problem je što se u nekim zemljama suprotnost između centra i periferije, Crkve i države ili kapitala i rada može preklapati, ali glavni rascjep bio je između grada i sela.

8 L. Fernández Prieto & M. Cabo, „Agrarian movements, the National Question, and Democracy in Europe, 1880-1945“, u: X.M. Núñez Seixas (ur.), *The First World War and the Nationality Question in Europe* (Leiden, 2020), 226-290.

druga institucija ili društvena stvarnost mogu mijenjati. To je rezultiralo time da je seljak bio „glavni kamen strukture društava i baza ideja nacije i države. Dakle, čovjek koji živi na svojoj zemlji jest i mora biti stvaralački element u državi (...) Zdravi ljudi koji rade na zemlji rezervoar su nacionalne energije koja je potrebna za liječenje iscrpljenog čovječanstva.“⁹

Ili, kako je istaknuto neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata dok se pokušavalo obnoviti Zelenu internacionalu u SAD-u:

„Zemlja je izvor života i iz nje izviri glavne ljudske mogućnosti. Sveukupno postojanje nacije organizirano u državu ovisi o njezinim vezama sa zemljom. Što su veze slabije, to prije dolazi do moralne i fizičke degeneracije pojedinaca i skupina (...) Moralnu obnovu svijeta postići će seljački pokreti, blisko povezani sa zemljom. Njihovo sazrijevanje u političku zrelost okončat će ekonomski kaos i očistiti stagnaciju ozračja u industrijskim centrima. Mentalitet koji se formirao u svakodnevnom kontaktu s iskonskim zakonima zemlje ispravit će krivudavu društvenu misao modernog doba.“¹⁰

Unatoč svemu ovome, nacionalisti nisu bili skloni strankama koje su se s njima natjecale za podršku društvene skupine koju su smatrali prirodnom bazom iz koje su napravili iskorak da postanu masovne stranke. U ekstremnim slučajevima, agrarna bi stranka u izbornoj areni mogla biti toliko uspješna da bi mogla završiti većinsku poziciju nacionalističkih stranaka, kao što se to dogodilo u Hrvatskoj. Drugo, agrarne su stranke prijetile podjelom nacionalne zajednice koju su nacionalističke stranke nastojale predstavljati oslanjajući se na potporu samo jednog dijela stanovništva koji je bio vrlo velik. Naposljetku, politike agrarnih stranaka mogle bi potkopati nacionalnu stvar fokusirajući se na praktična pitanja kao što su vlasništvo nad zemljom ili pravedne cijene poljoprivrednih proizvoda umjesto na nacionalna prava. Nadalje, njihovi bi prijedlozi mogli sukobiti različite društvene skupine jedne protiv drugih (velike zemljoposjednike protiv doseljenika, doseljenike protiv nadničara, farmere protiv trgovaca...), dok su nacionalisti naglašavali vanjske uzroke u analizama društvenih i ekonomskih problema.

Nigdje to nije bilo jasnije nego u Irskoj, u kojoj su nacionalisti bili oprezni prema zadrugarstvu iz navedenih razloga i udruživši se sa Zemaljskom ligom,

9 „Idée de l'agrarisme universel“, u: *Bulletin du Bureau International Agricole* 1 (1923), 3-7. Isti je koncept kod Švehle, koji je mislio da se Poljaci odupiru asimilacijske politike pruskih vlada, u Eduard Kubu & Jiri Sousa (ur.) *Rozmluvy s Antonínem Svehlou a o Svehlovi. Vzpomínky agrárního diplomata Karla Mécíre*, (Prague, 2018), 83-85.

10 J. Rutaj, *Peasant International in Action* (London, 1948), 7.

pojednostavili su lokalnu situaciju u sukob između dvaju ujedinjenih frontova: irski katolički seljaci protiv engleskih protestantskih zemljoposjednika. Naravno, ispod svega toga događali su se sukobi manje teške prirode, poput sukoba malih zemljoposjednika i zakupaca protiv nadničara, problem lihvarstva ili tenzije između stočara i ratara. Za nacionaliste, svako je rješenje ovih „sekundarnih“ problema (teško da su bili sekundarni za one koji su ih iskusili) moralo biti odgođeno dok se ne postigne primarni cilj neovisnosti. Tek se nakon stvaranja Slobodne Države 1922., kada se krivnja zbog razočaranja novim poretkom više nije mogla svaliti na Britance, pojavila Farmerska stranka (1922.–1932.) koja se fokusirala na interese prosperitetnijih proizvođača na istoku zemlje, a zatim i *Clann na Talmhan* (1938.–1965.), koja je imala za cilj predstavljati siromašnije seljaštvo, posebno u zapadnim dijelovima.¹¹

Teritorijalni karakter ovih stranaka bio je još jedan uvjetujući čimbenik. Neke od njih imale su regionalni karakter, poput bavarskog *Bayerischer Bauernbund*, švicarskih agrarnih stranaka iz kantona njemačkog govornog područja, valonske *Parti agraire belge* ili *Bund der Landwirte*, koju su osnovale njemačke etničke manjine u Prvoj Čehoslovačkoj Republici. Međutim, najčešće se radilo o strankama na državnoj razini s ogromnim varijacijama u razini potpore ovisno o regiji, s velikim udjelom potpore ograničenim na određena uporišta, dok su jedva skupljale glasove u drugim područjima (to je naravno uključivalo i urbana područja). Dakle, u iznad navedenom primjeru Irske, prva stranka koja je stvorena (Farmerska stranka) zagovarala je borbu za bogatije seljake i nije uspjela dobiti podršku siromašnijih seljaka na jugu i zapadu otoka. Podrška za *Clann na Talmhan* bila je obrnuta iako su i ta opcija i Farmerska stranka djelovale u cijeloj zemlji. To je u velikoj mjeri odražavalo različitost agrarnih struktura te, gledajući prema Srednjoj i Istočnoj Europi, i etničku raznolikost. To je trebalo uvjetovati stavove stranaka u raspravama o strukturi države, s generalnom tendencijom favoriziranja decentralizirajućih ili federalnih formula i opoziciju centralizmu.

Važno je spomenuti da su agrarne stranke rijetko bile multietničke konstrukcije ili da njihov etnički sastav nije proporcionalan demografskom sastavu njihovih zemalja. U Srednjoj i Istočnoj Europi obično su bile podijeljene prema etničkoj liniji, na isti način kao i zadružni pokret.¹² U multietničkom kontekstu,

11 T. Varley, „On the Road to Extinction: Agrarian Parties in Twentieth-Century Ireland“, u: *Irish Political Studies* 25/4 (2010), 581-601.

12 K. Lorenz (ur.), *Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19th and early*

iako su bile otvorenije za dijalog od većine drugih političkih grupa, agrarne stranke nikada nisu uspjele ravnopravno inkorporirati ruralno stanovništvo bez obzira na jezičnu ili vjersku različitost. U međuratnoj Jugoslaviji postojale su hrvatska, srpska i slovenska agrarna stranka i, iako su povremeno postizale dogovore, nikada se nisu udružile u jedinstveni pokret. U Čehoslovačkoj su se češka i slovačka agrarna stranka spojile 1922. i formirale RSZML (*Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu* – Republikanska stranka farmera i seljaka), koja je kasnije postala stranka s najviše glasova u Prvoj Republici. Pored toga, farmeri iz njemačke manjine bili su zastupljeni preko vlastite stranke (*Bund der Landwirte*, 1920.), kao i mađarska i rutenska manjina koje su također imale svoje agrarne stranke.

U retorici agrarnih stranaka možemo uočiti dvije stvari koje su oblikovale njihove stavove oko ovog pitanja. Prva stvar je česta identifikacija seljaštva ili općenito ruralnog stanovništva u širem smislu s „narodom“ u cjelini ili recimo s njegovim najreprezentativnijim dijelom. Vođa hrvatskog HSS-a, Vladko Maček (1879.–1964.) mogao je tako uzdizati Antuna Radića, osnivača stranke zajedno s njegovim bratom Stjepanom, pripisujući mu „zaslugu [...] što je prvi proglasio hrvatski narod i hrvatsko seljaštvo kao jedno, što znači da politička borba za uspjeh mora računati na organiziranu većinu hrvatskog naroda“, dok su sve ostale društvene skupine usvojile ideje i mentalitete drugih naroda.¹³ Ovakav metonim mogao bi otvoriti put populističkoj retorici i tvrdnjama o govorenju u ime nacije kao cjeline. Logično, to je bilo lakše postići tamo gdje je seljaštvo činilo većinu stanovništva, što je još uvijek bilo uobičajeno 1920-ih i 1930-ih godina. Izraz toga je i činjenica da su se ove stranke ponekad nazivale „narodnima“, bez aluzije na njihov seljački, ruralni ili agrarni karakter, s obzirom na to da je bilo jasno da se pod „narodom“ misli na selo. Recimo, kada su se 1931. tri poljske agrarne stranke okupile u jednu formaciju, ime koje su odabrale bilo je *Stronnictwo Ludowe* (SL), Narodna stranka, bez pojašnjenja tko točno čini „narod“. Kada je riječ o *Bălgarski Zemedelski Neroden Săjuz*, Bugarska narodna agrarna unija, riječi u imenu čak su zvučale ponavljajuće.

Agrarne stranke razlikovale su se od onih liberalnih i konzervativnih koje su dominirale političkom scenom kao masovne stranke u većem dijelu Europe sve do Velikog rata. Razlici je prvenstveno pridonijela povezanost agrar-

20th Century (Berlin, 2006).

13 „Ante Radić Le Père du Mouvement Paysan Croate“, u: *Bulletin Union Internationale Paysanne* 1 (1950), 7-8.

nih stranaka sa zadrugama, asocijacijama žena, poljoprivrednim tehničarima, studentima, sportskim ili kulturnim organizacijama, jednako kao i lokalnim ili nacionalnim tiskom. Veze s građanskim društvom dale su im čvrstu osnovu, izvor budućih stranačkih vođa i u vremenima represije, mjesto gdje su mogli čekati povratak u normalu. U najkonsolidiranijim strankama, članovi i birači ojačali su veze svakodnevnim aktivnostima poput prodaje proizvoda u zadruzi, čitanja određenih novina ili sudjelovanja u zajedničkom provođenju slobodnog vremena. Ove svakodnevne asocijacije rekreirale su „zamišljene zajednice“ Benedicta Andersona nudeći kanal kojim bi željena agrarna zajednica mogla biti utjelovljena.¹⁴ Lokalna zajednica kao metafora za nacionalnu zajednicu, prema Andersonu, ovdje se manifestirala na puno direktniji i uočljiviji način od onoga što se inače može uočiti.

Agrarne stranke, nacionalna pitanja: neki uzorci

Kada se proučavaju deseci stranaka uzduž i poprijeko kontinenta, svaka sa svojim idiosinkrazijama, interakcijama s problemom kompleksnim kao što je nacionalno pitanje, raspravama koje su varirale od države do države, postaje neophodno pokušati neku mjeru klasifikacije. Time se postiže veća jasnoća, iako u obliku pojednostavljenja.

Četiri uvjetujuća faktora i tri modela država definiraju sustav klasifikacije. Prvi su:

- a) postotak aktivnog agrarnog stanovništva u određenoj državi
- b) distribucija vlasništva nad zemljom i dominantni načini pristupa zemljišnim posjedima za farmere
- c) relativna snaga agrarne stranke u izbornim uvjetima
- d) koliko se nacionalni identitet dovodi u pitanje ili raspravlja na državnoj razini.

Tri modela države bili bi: a) države u kojima je nacionalni identitet neupitan, b) države u kojima se nacionalni identitet dovodi u pitanje i agrarna stranka svrstava se uz etničku manjinu i c) isto, ali agrarne stranke zastupaju interese većine. U onim državama u kojima nacionalni identitet nije predmetom rasprave, agrarne stranke nacionalni identitet pretpostavljaju svojim, ali rade na integriranju elemenata svojeg svjetonazora u njega. Među ostalim, njihov uspjeh ovisi

14 B. Anderson, *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, 1987).

o izornoj snazi i lokalnom agrarnom stanovništvu. Povijesno gledajući, ova strategija nije imala destabilizirajući utjecaj jer su nacionalizmi generalno imali jaku ruralnu komponentu, tako da u agrarnih stranaka to nije bilo ništa više od pitanja isticanja. U državama u kojima su predstavljale specifična područja s diferenciranim regionalnim karakterom, naginjale su regionalističkim pozicijama, ali u smislu „regionalnog ponosa“ koji bi osnažio nacionalni identitet.¹⁵

Ilustrativni su primjeri iz Francuske, Danske i Bugarske. *Parti Agraire et Paysan Français* osnovana je 1927. i mogla se hraniti nezadovoljstvom uzrokovanim Velikom depresijom i nezainteresiranošću vlada Treće Republike za agrarne skupine u odnosu na druge dijelove društva. Izravno je kritizirala mane režima i promovirala decentralizaciju i zadružnu reformu.¹⁶ Njezine su aktivnosti dosegnule vrhunac oko 1936., ali ubrzo nakon smrti njezinog osnivača, novinara Fleuranta Agricole, podijelila se, posebice zbog sukoba između pristaša i protivnika suradnje s radikalnijim Henrijem Dorgèresom i *Comités de Défense Paysanne*.¹⁷ Simbolično, PAPF-ova zastava sastojala se od zelene podloge s trobojnicom u gornjem lijevom kutu; PAPF je hvalio svoj francuski patriotizam, ali je inzistirao na stavljanju doprinosa ruralnog svijeta u prvi plan. Tako je Fleurant Agricola vidio 1789. kao seljačku revoluciju, „zahvaljujući kojoj je energija seljaka svijetu donijela ideju slobode“.¹⁸ Na svakom stranačkom kongresu polagao se vijenac uz spomenik palima u Prvom svjetskom ratu kao podsjetnik da je seljaštvo koje je činilo većinu žrtava i iskazivalo najupečatljiviju odanost domovini.¹⁹ Podrška agrarnim sektorima koja se tražila od države bazirala se na ideji da se najautentičnija ekspresija francuskog identiteta nalazi u selima, kao i činjenici da će se nacionalni proizvodi pokazati temeljnim za samodostatnost nacije u drugom ratu.

Danska *Venstre* mogla bi se smatrati uspješnom pričom u ovoj kategoriji, s razlikom da se reformulacija nacionalnog identiteta dogodila prije njezinog

15 J. Augustejn & E. Storm (ur.), *Region and State in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building, Regional Identities and Separation* (London, 2012).

16 E. Lynch, „Le parti agraire et paysan français, entre politique et manifestation“, u: *Histoire et Sociétés Rurales*, 13 (2005), 54-65.

17 O Dorgèresu, R.O. Paxton, *Le temps des chemises vertes. Révoltes paysannes et fascisme rural, 1923-1939* (Paris, 1996).

18 *Bulletin du Bureau International Agraire* 1928-4, 262.

19 Mit o seljaku-vojniku bio je uobičajen i među ostalim strankama; E. Lynch, „Les usages politiques du soldat laboureur: paysannerie et nation dans la France et l'Europe agrariennes 1880-1945“, u: J.L. Mayaud & L. Raphael (ur.), *Histoire de l'Europe rurale contemporaine. Du village à l'État* (Paris, 2005), 332-349.

stvaranja, ali je tada djelovala u korist stranke. Poslije poraza Danske u Drugom Schleswiškom ratu 1864. i posljedičnog smanjenja njezinog teritorija, država je bila prisiljena izvršiti reviziju svoje povijesti i vrijednosti koje je podupirao pokret vjerske reforme pastora N.F.S. Grundtviga.²⁰ Počevši u 1888., *Venstre* je postala politički izraz pučkih škola, zadružnog pokreta i proseljačkog povijesnog i kulturnog revizionizma u jeku neuspjeha buržoazije i tradicionalnih elita. Nakon toga, uspjela je održati značajnu razinu političkog utjecaja među aktivnim agrarnim stanovništvom koje je postupno opadalo.²¹

Većina agrarnih stranaka bile su male ili srednje veličine i zato nikada nisu bile u poziciji da svoje tumačenje dominantnog nacionalnog identiteta nametnu ostatku stanovništva. Najviše čemu su mogle težiti bilo je to da se ruralnim vrijednostima preda razina priznanja koju zaslužuju unutar spomenutog identiteta, odnosno ono što sama stranka odluči da je razina priznanja koju zaslužuju. Situacija bi bila u potpunosti drugačija u državi u kojoj seljaštvo još uvijek predstavlja većinu populacije što znači da bi njihova podrška agrarnoj stranci dala parlamentarnu većinu. Ovo nije hipotetski scenarij jer se to dogodilo u Bugarskoj između 1919. i 1923. U kaosu ponižavajućeg poraza, teritorijalnih gubitaka i ekonomske katastrofe koja je slijedila poslije Velikog rata, Agrarna unija Alexandra Stamboliskog (1879.–1923.) došla je na svoje kao alternativa osramoćenim tradicionalnim strankama i monarhističkoj snazi u državi u kojoj je tri četvrtine populacije živjelo od poljoprivrede. Agrarna stranka ovdje nije imala namjeru nešto dodavati u definiciju nacionalnog identiteta, već je vjerovala da će joj apsolutna većina u parlamentu omogućiti da tu definiciju uvelike preoblikuje i nametne ostalima. Tijekom trajanja „agrarne diktature“, kako su je nazivali zapadni diplomati, Stamboliski se oko svoje revolucionarne politike sukobio s više društvenih i političkih skupina. Među ostalim, njegova vlada uvela je periode obaveznog rada kako bi mlade ljude upoznala s poljoprivrednim radom. Retorikom koju karakterizira antiintelektualizam koji nije neobičajan među agrarnim političarima, Stamboliski se sukobio sa Sveučilištem u Sofiji oko svojih planova da reformira ćirilicu kako bi bila dostupnija nižim slojevima, a to bi olakšalo njegove kampanje za opismenjavanje i neizravno

20 U. Østergård, „Denmark: A Big Small State – The Peasant Roots of Danish Modernity“, u: J.L. Campbell, J.A. Hall & O.K. Pedersen, *National Identity and the Varieties of Capitalism: The Danish Experience* (Ithaca, 2006), 53-98.

21 G.A. Andersen & J.B. Jensen, „The Danish Venstre: Liberal, Agrarian or Centrist?“, u: D. Arter (ur.), *From Farmyard to City Square?: the Electoral Adaptation of the Nordic Agrarian Parties* (Ann Arbor, 2001), 96-131.

povećalo masovno sudjelovanje u politici.²² Dok je bugarski identitet bio građen na neprijateljstvu prema Turcima i Grcima kao i drugima, Stamboliski je vodio pacifističku vanjsku politiku koja je značila udaljavanje od ideja revanšizma, prihvaćanje teritorijalnih gubitaka sadržanih u Ugovoru iz Neuillyja i pokazivanje želje za uspostavljanjem dobrosusjedskih odnosa, uključujući i Jugoslaviju usprkos makedonskom pitanju. Sve ovo dovelo je do zaokreta u definiciji nacionalnog identiteta od etničkih prema građanskim elementima, zbog čega je u programu Agrarne unije prepoznata potreba za poštivanjem manjina (Grka, Židova, Turaka...) i njihovog prava na školovanje na njihovim vlastitim jezicima.²³ Upozorenje je bilo to da su ove građanske vrijednosti utemeljene na ekstremno proruralnoj ideologiji, svjetonazoru o kojem je teoretizirao Stamboliski, prema kojem čovječanstvo nije stratificirano prema klasama kao što su to tvrdili marksisti, već podijeljeno u profesionalne ili korporativne grupe, među kojima su oni koji su obrađivali zemlju bili esencijalna i nezamjenjiva kasta o kojoj su svi ostali ovisili. Stamboliskijev pokušaj da promijeni bugarsko društvo završio je kada je kruna organizirala koaliciju protiv njege. Godine 1923. krvavi državni udar označio je kraj i njegovoj vladi i njegovom životu.

U onim državama u kojima je bio osporavan nacionalni identitet bile su otvorene dvije mogućnosti. Prvo, agrarna stranka mogla se identificirati s jednom od manjina u državi. Kada bi takva stranka uspjela steći dominantnu poziciju u svojoj zoni utjecaja, tada bi postala nešto jako slično nacionalističkoj stranci, kao što je bio slučaj Hrvatske seljačke stranke (HSS), koja je uspjela istisnuti sve ostale hrvatske stranke. Unatoč slabom izbornom uspjehu prije 1918., HSS je od te godine pa nadalje bio stranka s najviše glasova, postavši prvak ne samo hrvatskog seljaštva, nego i svih Hrvata u borbi protiv beogradskog centralizma, goleme prisutnosti Srba u državnom aparatu, fiskalnih problema, itd. Stranka je oscilirala u određenim stavovima, ali je njezino prihvaćanje političkog sustava uvijek ovisilo o usvajanju federalnih struktura kao minimuma.²⁴ U svakom slučaju, najznačajnija točka je to da je Beograd Stjepana Radića doživljavao ne samo kao vođu hrvatskog seljaštva, već i kao vrhovnog predstavnika Hrvata u cjelini. Ovo se podrazumijevalo bez obzira na represiju (Radić je zbog nepošti-

22 J.D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923* (Princeton, 1977). Toshkov, *Agrarianism*, 65.

23 A. Stamboliski, *Œuvres choisies* (Sofia, 1981), 48-50.

24 M. Biondich, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928* (Toronto, 2000).

vanja Ustava iz 1920. proveo neko vrijeme u zatvoru) ili pregovore, kao kada je Radikalna stranka s njime dogovorila formiranje koalicijske vlade 1925.

Programi agrarnih stranaka koje su predstavljale dominantnu skupinu u multietničkim državama bile su manje nacionalistički od programa drugih stranaka. Nadalje, važno je istaknuti da su se pokazale sposobnima u postizanju dogovora sa strankama koje su predstavljale manjine, posebno, iako ne isključivo, drugim agrarnim strankama s kojima su mogle dijeliti dio svojih društvenih i ekonomskih prijedloga. Najočitiiji je primjer Čehoslovačka agrarna stranka sa zastupljenošću u svim vladama Prve Republike i gotovo stalnom kontrolom nad premijerom. Ova je stranka, ili točnije rečeno, njezin vođa Antonín Švehla, orkestrirao ulazak njemačkih manjinskih stranaka u koalicijsku vladu 1926. Ovo je bio hrabar korak prema integraciji manjine u novu državu, ali će se proces na kraju prekinuti gospodarskom krizom i usponom Sudetske njemačke stranke u 1930-ima.²⁵ Relevantno je da se agrarna stranka jedina suprotstavila protjerivanju njemačke manjine prema principu kolektivne krivnje nakon što je Čehoslovačka rekonstituirana 1945.²⁶ Jednako tako, u Jugoslaviji je Zemljoradnička stranka bila jedina srpska stranka koja je bila otvorena za pregovore o rješenjima decentralizacije te je održavala prijateljske odnose s Hrvatskom seljačkom strankom i bila njen agrarni ekvivalent.²⁷ Takva su iskustva dala određen kredibilitet tvrdnji Milana Hodže (agrarni slovački vođa i premijer Čehoslovačke 1935.-1938.) da je u međuratnoj Srednjoistočnoj Europi „agrarna demokracija“ bila najbolji put prema rješavanju problema manjina.²⁸

Samo godinu dana prije komadanja njegove zemlje, vođa Čehoslovačke agrarne stranke, Rudolf Beran, proglasio je u dnevnom listu svoje stranke da su

25 S. Sobieraj, *Die nationale Politik des Bundes der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik: Möglichkeiten und Grenzen der Verständigung zwischen Tschechen und Deutschen (1918-1929)* (Frankfurt am Main, 2002). Značajno je da je kongres Zelene internacionale 1929. povjerio *Bund der Landwirte* predstavljajući izvještaja o nacionalnom pitanju koji je zaključio da su paktovi s agrarnim strankama u zemlji i inozemstvu prvi korak prema njegovom rješavanju; *Neuer Morgen* 27/5/1929.

26 Ipak, nije imala priliku obraniti tu poziciju jer je odmah postala ilegalnom dogovorom predsjednika Edvarda Beneša s komunistima. Vidi na primjer sljedeći uvodnik stranačkih novina u emigraciji, u kojem se tvrdi da je tolerancija rasla tijekom Prve Republike zahvaljujući mostovima koje su postavile agrarne stranke, „Poměr Republikánské strany na národním menšinám“, u: *Agrární politika. List Čs. Republikánské Strany v Zahraničí*, 1/1/1954.

27 I. Avakumovic, „The Serb Peasant Party, 1919-1945“, u; I. Volgyes (ur.), *The Peasantry of Eastern Europe* (N. York, 1979), 57-78.

28 M. Hodža, *Články, řeči, štúdie. IV Cesty Stredo-Evropskej agrárnej demokracie 1921-1931* (Prague, 1931), 276.

oni „odlučni nacionalisti“, ali otvoreni za mirne sporazume glede pitanja manjina na međunarodnoj i nacionalnoj razini. Poslije uobičajenih skandiranja seljaka kao najdomoljubnijoj klasi jer su obrađivali zemlju, osjećali povezanost s njom te hranili ostatak populacije, Beran je uvjeravao da će seljaci jamčiti preživljavanje države. Samo godinu dana kasnije to nije bilo tako i Beran je bio premijer Druge Čehoslovačke Republike žrtvovane u Minhenskom sporazumu, kao simbolu ograničenja agrarnih stranaka u širokom scenariju realpolitike u 1930-ima.²⁹

Zaključci

Nacionalizam nije bio dio onoga što bismo mogli nazvati nukleusom ideologije agrarnih stranaka. Proučavajući okolnosti njihovog nastanka, može se zaključiti da su nastale ili kao emanacija već postojećih pokreta ili kao stranke koje su se odcijepile od uspostavljenih formacija kada je širokim društvenim slojevima postalo očito da njihovi interesi nisu dobro zastupljeni. Činjenica je da su agrarne stranke bile optuživane da se služe samo praktičnim interesima svojih birača i bez kakvih čvrstih ideala i principa. Kao takve, mogle su se nositi sa strankama različitih ideologija u zamjenu za ustupke (smanjenje poreza, carine na uvoz, sustavi jamčenja minimalnih cijena agrarnih proizvoda...), što je bila najgora vrsta političke trgovine u očima njihovih klevetnika. Druga je interpretacija da su ove stranke postale faktor stabilnosti u Europi međuratnih godina jer su omogućile konsolidaciju koalicijskih vlada, iako to ovdje nije tema proučavanja.

Čak i da nacionalno pitanje nije bilo uvelike prisutno, promjene situacije mogle bi mu kasnije dati veću težinu i pretvoriti ga u prioritet. Ovo se dogodilo u regijama u kojima je postojala značajna etnička suprotnost između zemljoposjednika i seljaka, primjerice u Estoniji.³⁰ Alternativno, stranački uspjeh mogao bi dovesti do njezine monopolizacije glasova određene manjine u državi i transformacije u najvećeg sugovornika te manjine, poput ranije spomenutog HSS-a iz Hrvatske. U tom smislu, čini se razumnim podržati Alexa Toshkova kada piše o „kontingenciji nacionalnog izražavanja“ za te stranke, što nije bio

29 Venkov (25-12-1937).

30 A-M. Koll, „Agrarianism and Ethnicity“, u: H. Schultz & E. Kubû (ur.), *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (Berlin, 2006), 141- 160; J. Eellend, „Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe“, u: P. Wawrzeniuk (ur.), *Societal Change and Ideological Formation among the Rural Population of the Baltic Area 1880-1939* (Huddinge, 2008), 35-56.

dio njihove esencije, ali se manifestiralo većim ili manjim intenzitetom ovisno o kontekstu.³¹ U multietničkim društvima, a malo koje društvo nije bilo multietničko barem u nekoj mjeri, pitanje zemlje, primjerice, neizbježno se ispreplitalo s nacionalnim. U prijedlozima agrarne reforme koju su nakon Prvog svjetskog rata postavljale agrarne stranke na vlasti ili su ih podržavale iz opozicije, etnički su se faktori računali jednako ili više od ekonomskih faktora, tako da su se određene skupine favorizirale (generalno na štetu Mađara i Nijemaca) u eksproprijaciji imovine i raspodjeli doseljenika. Opravdanje za to ležalo je u osvećivanju za povijesne nepravde i stvaranju seljaštva identificiranog s novim nacionalnim državama rođenim iz pepela palih carstava, s obzirom na to da su tim nacionalnim državama dugovali svoj pristup zemlji.³²

Još jedno važno pitanje je što je činilo ideju nacije koju su te stranke u većoj ili manjoj mjeri širile. Koristeći se etničkom/građanskom dihotomijom, iako je to bilo kritizirano, na prvi se pogled čini da su etnički elementi bili jasno dominantni s obzirom na to da su kulturne ekspresije koje su proizašle iz agrarnih stranaka veličale folklor, tradicionalno znanje, itd.³³ Tisak agrarnih stranaka i njima naklonjeni pisci favorizirali su književni stil kostumbrista koji se usredotočio na selo ili na povijesne događaje u kojima su se mogle istaknuti ruralne narodne vrline (domoljublje, štedljivost, solidarnost, domišljatost...). Ipak, praksa agrarnih stranaka uvela je građanske elemente putem obrane parlamentarizma, općeg prava glasa (za žene i muškarce), čiste izbore, jačanje građanskog društva putem asocijacija... što je sve u nekim državama značilo skok od liberalizma do demokracije. Na taj su način dale značajan doprinos prema otvaranju prostora za građansku participaciju i mobilizaciju građana, čime se neizravno potiču procesi izgradnji nacija.

Moglo bi se tvrditi da su iznad spomenute inicijative provedene pod pretpostavkom da će težina ruralnog stanovništva u biračkom tijelu utjecati na društvo, kulturu i politiku zemlje na svim razinama. Stamboliskijeva Bugarska bila je mjesto gdje je ta ambicija došla najbliže realizaciji. Reprodukcijskom nacionalnog identiteta skrojenog da odgovara interesima seljaštva i s

31 Toshkov, *Agrarianism*, 61.

32 Vrijedan i nedavni doprinos o ovom pitanju je D. Müller, *Bodeneigentum und Nation. Rumänien, Jugolawien und Polen im europäischen Vergleich 1918- 1948*, (Göttingen, 2020).

33 O upotrebi i nedostacima spomenute dihotomije vidi, među ostalim, i U. Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement* (Basingstoke, 2005), 15-28, ili X.M. Núñez Seixas, „Nations and Territorial Identities in Europe: Transnational Reflections“, u: *European History Quarterly*, 40/4 (2010), 669- 684.

kojim bi se mogle lako poistovjetiti, agrarne stranke (posebno u Srednjoistočnoj Europi) pomogle su erodirati fenomen „nacionalne ravnodušnosti“ koji je nesrazmjerno imao utjecaja na ruralne mase.³⁴

Nakon Drugog svjetskog rata, trebala je biti potvrđena sposobnost agrarnih stranaka da se okrenu otvoreno nacionalističkim pozicijama pod određenim okolnostima. Tijekom kratke tranzicije između povlačenja vojska Osovine i nametanja komunističkih režima u sovjetskoj sferi utjecaja, agrarne stranke preuzele su novu ulogu u predstavljanju čvrste prepreke komunističkom preuzimanju vlasti jer su uspjele privući čvrstu izbornu potporu kojom su izašli iz svoje prirodne baze koja ih je podržavala. Ovo je bilo postignuto privlačenjem nacionalističkog, antiruskog sentimenta i glasova mnogih Poljaka, Mađara, Rumunja ili Bugara koji su imali malo ili gotovo nikakve veze sa selom i poljoprivredom.³⁵

Stalna karakteristika agrarnih stranaka bio je njihov pristup vanjskoj politici, baziranoj na pacifizmu i izgradnji konfederalnih struktura u pripremanju hipotetske europske konfederacije. Iako to zvuči kao puka retorika, postoje dokazi koji pokazuju da to nije bio slučaj.³⁶ Agrarne stranke suprotstavljale su se vojnim avanturama svojih država kad god je to bilo izvedivo, baš kao što su to činile i s nedogovorenim mijenjanjem granica. Stamboliski se ponovno nameće kao najočitija paradigma u tom kontekstu, iako je također vrijedno spomenuti neke agrarne stranke koje su radile zajedno unatoč napetostima koje su postojale među njihovim zemljama, poput suradnje Bugara i Srba ili Poljaka i Čehoslovaka.

Različitim se nadnacionalnim shemama upravljalo putem ruralnih organizacija, kako u međuratnim godinama, tako i među prognanicima tijekom Drugog svjetskog rata, iako ih je podjela Europe poslije Jalte i Potsdama osudila da budu nešto više od praznih gesta. Zelena internacionala iz Praga bila je zastupljena u nekoliko europeističkih projekata, primjerice Coudenhove-Kalergijeva Paneuropska unija, kao i više međunarodnih organizacija s ili bez veza s Ligom naroda (Međunarodna organizacija rada, Međunarodni institut za poljo-

34 M. Van Ginderachter & J. Fox (ur.), *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (New York, 2019).

35 N. Swain, „The Fate of Peasant Parties during Socialist Transformation“, u: H. Schultz, A. Harre, W. Benecke, C. Boyer, U. Müller, A. Nutzenadel, & P. Ther (ur.), *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne* (Wiesbaden, 2010), 163-176.

36 Najcjelovitiji izraz toga je M. Hodža, *Federation in Central Europe. Reflections and Reminiscences* (London, 1942).

privredu, itd.). Europeizam je izgrađen na ideji, često vidljivoj u suvremenim govorima i publikacijama, da seljaci imaju mnogo toga zajedničkog i da instinktivno razumiju jedni druge bez obzira na to koliko ih granica razdvaja te je zbog toga potrebno odbaciti rat i ksenofobiju.³⁷ Iz nacionalne perspektive, ovo je svakako jedan od najkonstruktivnijih aspekata ovih stranaka. Na kraju, kao generalno razmatranje, može se podsjetiti da agrarne stranke nisu promovirale autoritarne nacionalističke režime koji su se širili u međuratnoj Europi, nego su radije bile žrtve represije pod tim režimima.

Balans je manje povoljan u drugim stvarima, kao što su gore navedene poteškoće u održavanju državnog multietničkog sastava unutar članstva stranke i biračke baze te postojanost antisemitske crte koja je na površinu izbila kada su Židovi izdvojeni kao posrednici ili u pojedinim razdobljima kao oni koji su imali navodne veze s komunizmom. Ovaj je antisemitizam odražavao opće stavove stanovništva i zadružnog pokreta u mnogo država, a njegove su manifestacije bile manje zarazne nego u većini drugih stranaka, ali je bilo razloga za zabrinutost jer, čak i kada nije došao do izražaja u višim krugovima stranke, još se uvijek mogao detektirati na osnovnoj razini i među lokalnim stranačkim odborima.³⁸ Austrijski *Landbund* vjerojatno je bio agrarna stranka u kojoj je antisemitizam bio akutniji, u kontekstu programa baziranog na neprijateljstvu prema Beču, neprijateljstvu prema Socijaldemokratima s jakim antisemitskim prizvukom i ujedinjenju s Njemačkom.³⁹ Ipak, čak je i *Landbund* prije svega i iznad svega bila stranka fokusirana na zastupanje agrarnih proizvođača i nacionalnog pitanja, a ovo prvo je bilo prioritet, primjerice prilikom sklapanja saveza s drugim strankama i određivanja stava prema vladama. Njezina je privlačnost bila ograničena činjenicom da je Kršćansko socijalna stranka Engelberta Dollfussa (koji je sam imao pozadinu agrarnog aktivista) uspjela uspostaviti jaku vezu s agrarnim asocijacijama.

37 B. Trencsényi, M. Janowski, M. Baár, M. Falina & M. Kopeč, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe* (Oxford, 2018), 484; P. Swacha, „European Integration in the International Peasant Union Concepts“, u: J. Rychlík, L. Holec & M. Pehr (ur.), *Agrarismus ve střední východní Evropě 19. A 20. Století* (Prague, 2015), 281-294; S. Leček, „Dream of World Peace: Croatian Peasant Party and Two Concepts of the Community of Nations“, u: J. Gmitruk & A. Indraszczyk (ur.), *Historia i tradycje ruchu ludowego, Tom 1: Ideologia, polityka i jej kreatorzy* (Warsaw, 2016), 247-263

38 K. Struve, „Die Juden in der Sicht der polnischen Bauernparteien vom Ende des 19. Jahrhunderts bis 1939“, u: *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 48 (1999), 184-225; M. Fleming, *Communism, Nationalism and Ethnicity in Poland, 1944-1950* (London, 2010), 62.

39 A. Haas, *Die vergessene Bauernpartei. Der Steirische Landbund und sein Einfluß auf die österreichische Politik 1918–1934* (Graz 2000).

Sveukupno gledano, u povijesnom su kontekstu najgori ekscesi nacionalizma vodili do široko rasprostranjene netolerancije i nasilja. Nacionalistički naboj koji je prolazio u agrarnim strankama bio je daleko od toga da bude najtoksičniji. Zato se čini da se izjednačavanje etničkog nacionalizma sa seljačkim vrijednostima i nasilnim konfliktima koje je napravio Tom Nairn ne može održati.⁴⁰ Možda je više istine u riječima slovačkog agrarnog političara Milana Hodže koji je rekao da ako su agrarni političari bili nacionalisti, onda je to „tihi nacionalizam“, iako su potrebna daljnja istraživanja i sistematičnija komparacija studija slučaja.⁴¹ „Tihi nacionalizam“ djeluje obećavajuće kao koncept i mogao bi se primijeniti na većinu agrarnih stranaka, ali ne stalno. Kako bi postao koristan analitički alat, trebao bi biti promišljan u akademskom smislu. Sažeto rečeno, on bi implicirao toleranciju prema etničkim manjinama, pacifistički pristup redefiniranju granica i vanjskoj politici i kombinaciju građanskih i etničkih elemenata prilikom definiranja nacionalnih identiteta. Uzorak stranaka u različitim okolnostima (na vlasti ili u opoziciji, na vlasti samostalno ili u koaliciji, predstavljanje manjina ili etnički većinskih grupa, itd.) omogućio bi testiranje jesu li hipoteze predložene u ovom članku prikladne.

40 T. Nairn, *Faces of Nationalism. Janus Revisited* (London, 1997), 90-110

41 M. Hodža, *Články, reči, štúdie. IV Cesty Stredo-Evropskej agrárnej demokracie 1921-1931* (Prague, 1931), 277.